

Kaşqarı çinlilərdən ala bilmir, əksinə hakimiyyəti təkbaşına ələ keçirir. Daşkəndin rusların əlinə keçməsinə sonra bəzi Kokand birləşmələrin Yaqub bəyin tərəfinə keçməsi ilə düşmən darmadağın edilir. Daha sonra Yaqub bəy

dirmiş güclü dövlət və hökumət başçılarından biri olmuşdur. Mancur xanədanlığının süqut etdiyi ərazilərdəki türk bəyliklərini bir araya gətirən və quruluş dövrünü yaşayan Kaşqar hökumətinə gələn ingilis nümayəndələr Şav və Hayvard haqqında dövlət məmurlarına məlumat verildikdən sonra həbs edildilər. Kraliça tərəfindən ti-

gözləmişdir. Bununla yanaşı, Hindistana qonşu olan bu ölkələrin bölgənin yeni hakimi olaraq Yaqub xanı görmələrindən son dərəcə narahatlıq keçirirdilər.

Yarandıqı gündən etibarən ingilis heyət və təmsilçilərini qəbul edən Kaşqar əmiri eyni zamanda Hindistana öz təmsilçilərini və heyətlərini göndərirdi. İlk Kaşqar-İngilis Ticarət müqaviləsi 1872-ci ildə imzalandı. İngiltərə tərəfindən Sir Duqlas Forsyth tərəfindən imzalanan ticarət müqaviləsinin 6-cı maddəsinə görə İngiltərə Kaşqarda bir siyasi agent saxlamaq hüququ əldə edirdi.

Kaşqarla ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün 1873-cü ilin sentyabr ayında böyük bir heyətlə gələn Forsyth daha bir önəmli vəzifə verilmişdir. Heyətdən sadəcə olaraq ticarət müqaviləsi imzalamaq və Kaşqar ilə diplomatik əla-

dair raport hazırladılar.

Çar Rusiyası xarici təhlükələrdən çəkiniyi üçün 2 mart 1876-cı ildə Kokand xanlığını işğal etdi.

İngilis heyətləri, məmurlar və tacirlər Kaşqara səfər edərək imzalanan müqavilələrin maddələrinə uyğun hərəkət edən Yaqub bəyin uzaqgörən siyasət heyata keçirməsini qeyd edirdilər. Yaqub bəy Çinin, dolayısı ilə İngiltərənin keçmiş torpaqlarının belə asanlıqla verilməyəcəyini, Rusiyanın Türküstan istiqamətində irəliləyərək Şərqi Türküstan qapılarında dayandığını, hər iki təhlükəyə qarşı tədbir görmək, bilavasitə Osmanlı və İngiltərə ilə siyasi və hərbi sahələrdə əməkdaşlığı davam etdirmək niyyətində idi. Bu məqsədlə 1873-cü ildə Seyid Yaqub xan Törəni İstanbula göndərərək sultana bağlılığını bildirir. O, eyni zamanda ölkəsinin mövcud vəziyyətini və

Taleh Cəfərov

ADPU-nun
Ümumi tarix və tarixin tədrisi
texnologiyası kafedrasının
baş müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

Çini idarə edən Mancur hökmdarı Şenq Tsu dövründə ilk olaraq Monqolustan işğal edildi. Monqolustana təyin edilən vilayət hakimi Rabdan Şərqi Türküstan və Tibeti özünə tabe etdi. Monqolustan hakiminin güclənməsindən narahatlıq keçirən Çin 1757-ci ildə Şərqi Türküstanı, daha sonra isə Tibeti özünə tabe etdi. Beləliklə, Çin idarəçiliyinin getdikcə şiddətlənən təzyiq və zülmünə qarşı Şərqi Türküstan türkləri 1863-cü ilə qədər 42 dəfə üsyan etmiş və bundan sonra müstəqil Kaşqar dövləti yarandı. Çin arxivlərində saxlanılan sənədlərə əsasən, qeyd etmək lazımdır ki, 1648-1759-cu illərdə Türküstanda mancur zülmü nəticəsində 1 milyon 200 min müsəlman türkü qətlə yetirilmiş, 22 min 500 ailə isə Çinə sürgün edilmişdir.

1860-cı illərdən etibarən bölgədə ilk Rus-Çin qarşılıqlı müqaviləsi qeyd alınmışdır. Çin rus hücumlarına qarşı ilk olaraq şimal-cənub nəqliyyatını təmin edən Muzart keçid məntəqəsində barrikadalar quraşdırmışdı. Rusiya buna cavab olaraq, 1871-ci ildə İli şəhərini işğal etsə də Yaqub bəyin ingilislərdən dəstək almasından sonra ehtiyatlı olaraq geri addım atmalı oldu. Çin ilə Rusiya arasında 2 ekim 1879-cu ildə Livadia müqaviləsi imzalandı. Ardından Peterburqa gedən Çin səfirlərinin apardıqları danışıqlar nəticəsində tərəflər arasında 24 fevral 1881-ci ildə Sankt-Peterburq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Rusiya İli şəhərindən hərbi qüvvələrini geri çəkməklə bölgədə rus işğalı aradan qaldırılmış oldu. Əvəzində Çin Şərqi Türküstanın qərbində yerləşən ərazilərin bir hissəsini təzminat olaraq Rusiyaya güzəştə getdi.

1863-cü ildə rus ordusunun hücumlarına qarşı Kokand, Daşkənd və daha sonra Ağ Məscidin müdafiəsi zamanı Pişkəndli Yaqub bəyin şücaəti əmirin diqqətini çəkmişdir. 1864-cü ildə Çində Mancur xanədanının çökməsindən sonrakı dövrdə Kaşqarda hakimiyyəti ələ keçirən qırğız hökmdarı Sadıq bəyin təmsil olunduğu heyət Kokanda müraciət edərək keçmiş xocaların sülaləsindən olan üzvlərini Kaşqara göndərərək burada bir-biri ilə mübarizə aparən hiizlərin arasını barışdırmağın vacibliyini qeyd etdi. Kaşqar dövlətindən əvvəlki son Xocalar hakimiyyəti (1826-1840) Kokand xanı Məhəmməd Əlinin (1822-1842) dəstəyi ilə Çin hücumlarından qorunmuşdur. Məhəmməd Əli bölgədə uzun müddət uğurlu bir idarəçilik qurmuş Cahangir xanın heyətdə qalan tək oğlu Buzurq xan ilə birlikdə hərbi rəis olaraq Yaqub bəyi kiçik bir dəstə ilə bölgəyə göndərir. Yaqub bəy Buzurq xan ilə birlikdə 1865-ci ildə

Şərqi Türküstan Türklərinin milli-azadlıq mübarizəsi (XIX-XX ƏSRLƏR)

Kaşqarda öz hakimiyyətini bərqərar edir. Uzun illər ruslarla mücadiləsi nəticəsində hərbi təcrübə toplayan Yaqub bəy qısa müddətdə dağınıq halda olan türk bəyliklərini bir bayraq altında birləşdirir.

İlk illərdə həm İngiltərə, həm də Rusiya ticarət mənfəətlərini güdən Yaqub bəyin dövlətinin Kaşqardakı hökumətini tanıyır və ora ticarət heyətləri göndərərək müqavilələr imzalayır. Lakin İngiltərə Yaqub bəy hökumətinə bel bağlamır, səbəbini bəylərin Osmanlı dövləti ilə yaratdıqları isti münasibətlərə əlaqələndirir. Buna görə də Rusiyanın İli-ni işğal etməsinə etiraz etmirdi. Həmçinin İngiltərə hökuməti 1863-cü ildə Kaşqarın şimal bölgələrində Tunqani (Dunqani) rəislərinin Çin idarəçiliyinə qarşı üsyanına və 1867-ci ilin yazında Atalıq Qazinin Altay dağlarının şimalında yerləşən Ağsu, Turfan, Xoçi və Qaraqəhəri ələ keçirməsinə göz yumurdu. İrəliləyən Atalıq Qazi rus birliklərinin Kaşqar sərhəddinə yaxınlaşdığından xəbər tutduqda tunqanilərə qarşı yönəlir. Ruslar Kaşqarla sərhəddə yerləşən İlini ələ keçirir.

1867-ci ildə Kuça, 1869-cu ildə Korla və 1871-ci ildə Turfanı ələ keçirən Yaqub bəy bölgədə hakimiyyətini daha da möhkəmləndirir. Şərqi Türküstanda Çin hakimiyyətinə son qoyan əmir Yaqub bəy son bir əsr ərzində Asiyanın yetiş-

cares araşdırmaları aparmaq üçün bölgəyə gəldiklərini söyləyən ingilislər sərbəst buraxıldılar. İngiltərə Mancur dövründə olduğu kimi, şərtsiz və sərbəst ticarət etmək niyyətində idi. Yaqub bəy ticarət qurmaqda maraqlı olduğu üçün Kaşqara gələcək tacirlərə qonaqlamaq və steplərdəki hər cür təhlükəyə qarşı təminat verirdi. Yarkənd, Xoten və Kaşqarın güclü hakiminə çevrilən Yaqub bəy rus istilasına məruz qalan Kokand və Buxara xanlıqlarının bütün ağırlıqlarını öz üzərinə götürmək istəyirdi. İngiltərə rus istilasına qarşı bu ölkələrlə hər hansı bir əlaqə qurmayı, lakin "ustalıqla passiv davranaraq" işğalın tamamlanmasını

qələ qurmaqla yanaşı, Yaqub bəyin ölkəsi haqqında mümkün olan bütün topoqrafik, etnoqrafik və iqtisadi məlumatların toplanması tələb olunurdu. Daha sonra Sir Henry Trotterin də daxil olduğu növbəti heyət Kaşqara gələrək 2 fevral 1874-cü ildə hər iki tərəf üçün son dərəcədə əhəmiyyətli olan müqavilə imzalayaraq ticarət əlaqələrində tətbiq olunacaq əsasları təkmilləşdirdilər. İngilis nümayəndə heyətinin rəhbəri Forsyth ilə Kaşqar hökuməti arasında geniş ticarət müqaviləsi imzalandı. Heyətin digər üzvləri də hər şeyə rəğmən, Kaşqarın Rusiya qarşısında Qərbi Türküstan dövlətlərindən daha çox duruş getirə bilməyəcəyini

ehtiyaclarını, habelə hərbi sahədə silah və təhsil məsələləri ilə əlaqədar tələblərini şifahi olaraq ətraflı şəkildə sultanın diqqətinə çatdırır. Sultanın direktivi əsasında durumu təhlil edən hökumət yardım və təbəçilik tələbini qəbul edir. Halbuki Yaqub bəyin Osmanlıdan yardım istədiyi illərdə Osmanlı dövləti daxili və xarici məsələlərlə məşğul idi ki, bunların bir qismi Türküstan işğalını planlaşdıranlardan biri olan İqnatyevin İstanbuldakı səfərindən qaynaqlanırdı. Qeyd edək ki, 1890-cı illərdə paytaxt Pekin şəhəri də daxil olmaqla Kaşqar və digər ərazilərdə yaşayan Çin müsəlmanları cümə və bayram namazlarında Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid adına xütbə oxutmağa və sikkə zərb etməyə başlamışdılar.

İngilis heyətləri, məmurlar və tacirlər Kaşqara səfər edərək imzalanan müqavilələrin maddələrinə uyğun hərəkət edən Yaqub bəyin uzaqgörən siyasət həyata keçirməsini qeyd edirdilər. Yaqub bəy Çinin, dolayısı ilə İngiltərənin keçmiş torpaqlarının belə asanlıqla verilməyəcəyini, Rusiyanın Türküstan istiqamətində irəliləyərək Şərqi Türküstan qapılarında dayandığını, hər iki təhlükəyə qarşı tədbir görmək, bilavasitə Osmanlı və İngiltərə ilə siyasi və hərbi sahələrdə əməkdaşlığı davam etdirmək niyyətində idi. Bu məqsədlə 1873-cü ildə Seyid Yaqub xan Törəni İstanbula göndərərək sultana bağlılığını bildirir. O, eyni zamanda ölkəsinin mövcud vəziyyətini və ehtiyaclarını, habelə hərbi sahədə silah və təhsil məsələləri ilə əlaqədar tələblərini şifahi olaraq ətraflı şəkildə sultanın diqqətinə çatdırır...

Yaqub bəyin Osmanlıya tabe olması və ondan zabit, silah və ustalar istəməsinin bir səbəbi də ruslarla dostluq münasibətlərindən müsbət cavab almaması və rusların Naryn çayı üzərində qala inşasından sonra Şərqi Türküstanı təhdit etməsilə əlaqədar idi. Bu dövrdə ingilislərlə qurulan ticarət əlaqələri getdikcə təkmilləşərək ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Kaşqara qarşı "böyük oyun"un iştirakçısı olan Çin və Rusiyadan daha çox İngiltərə fəallıq nümayiş etdirirdi. Çinin hər iki ölkəyə qarşı silahlı mücadilə etməklə ölkə təhlükəsizliyini qorumaq imkanları var idi.

(ardı gələn sayımızda)